

Avenarii bønner i Sthens oversættelse.

På sporet af den danske bønnebogs 1. udgave 1571

Af Jens Lyster

I forbindelse med en kvaksalversag fra Falster i året 1593 berettes, at der den 14. juli kom et bud til Nr. Ørslev præstegård fra hr. Kristoffer Pedersen i Taaderup. Han skulle aflevere en krukke med et lægemiddel til hr. Oluf. Budet traf præsten ude på marken i gudelige tanker, læsende i »Avenarii Bønnebog, som er udsat paa Danske af Mag. Johanne Christierni Roschildensi.« Hr. Oluf gik straks hjem og spiste noget af bemeldte Electuarium. Kort efter fik han heftige mavesmerter og døde[1].

Hvilke gudelige tanker rørte sig i hr. Olufs hoved denne sommerdag i 1593? Gik han mon derude på marken og læste bønnen »Om Jordens fruct oc grøde« med anråbelsen af ham, der er konning over himmel og jord, og som i sin overvættes godhed smykker den ganske jordens kreds, forlener den dejlige frugt et nådigt vejrlig og lader sæd og avl trives? Lå han nogle timer senere og bad med bønnen om et saligt endeligt, om at den gode Gud måtte gøre ham »frimodig oc wforfærdet til den timelige Død, huilcken der ickon oplader mig Dørren til det euige Liff«? Og lagde også Avenarii bønnebog til sidst hans nærmeste ordene i munden gennem »En Bøn som de kunde bede, der staa omkring den Siuge, som ligger paa sit yderste«?

Hvad rummede hr. Olufs eksemplar af Avenarii bønnebog? Det følgende er et forsøg på at besvare dette spørgsmål.

Den danske 2. udgaves oplysninger

Johannes Avenarius' eller Habermanns *Christliche Gebet für alle Not und Stende*, 1567, en af den lutherske kristenheds mest udbredte og længstlevende andagtsbøger, indledes efter en lang dedikation til Anne Schlickin, grevinde til Rabenstein og Falckenau, af en kort bøn til forberedelse af kirkegang og af en længere til Gud om ånd og nåde til at bede ret. Derpå følger ugebønnerne: otte ialt til hver dag i ugen. Dagens 1. bøn er altid en morgensignelse, den 2. en taksigelse og den 8. en aftensignelse. Efter disse 56 tekster følger bogens andet afsnit

med bønner for bestemte personer – en sjælesørgers bøn, en husfaders, en husmoders, et barns bøn etc. – og til bestemte lejligheder – en bøn i uvejr, under pestepidemier, før nadver, efter nadver etc., – ialt 26. Alle disse bønner blev nogle år efter fremkomsten af den tyske bønnebog oversat til dansk af daværende præst i Helsingør Hans Christensen Sthen.

Den danske 1. udgave må anses for tabt. Inden Nr. Ørslev præstens død i 1593 var bønnebogen imidlertid kommet i endnu en udgave, trykt hos Andreas Gutterwitz, København, i 1577. Titlen på denne lyder: *Christelige oc vdkaarne Bøner / for alle Stater / oc for allehaande nød oc trang i den gantske Christenhed / vddelte at bede / paa huer besynderlig dag vdi Vgen / met Tacksigelser / oc Guds paakaldelse / om Velsignelse oc Beuaring Morgen oc Afften. Tilhobe sæt / aff den hellige Scrifft / ved D. Iohannem Auenarium. Oc nu nylige fordanskede / oc igien paa ny corrigerede / aff Hans Christensøn Roschildense. Predickere oc Guds ords Tienere vdi Helsingør. Cum gratia & Priuilegio Regiæ Maiestatis. 1577.*

Eksistensen af en tidligere udgave fremgår jo af titelbladet. Og forordet giver os fyldigere oplysninger herom. Her skriver Sthen i sin dedikation til navngivne Helsingørborgere og Kronborgs kommandant bl. a.: »Denne samme lille Bog gunstige Herrer oc gode Venner / haffuer ieg for sex Aar siden vdsæt paa vort danske Tungemaal / til menig Mands bæste her vdi Riget / oc den samme tid dediceret oc tilscreffuet eder / som eder vel er vitterligt / Men effterdi de Exemplaria ere alle opkiøffte / oc begeris endnu flere baade aff Adelen oc andre / saa at den ærlige Mand Baltzer Kaus vilde nu oplegge hende at igien lade trycke / da haffuer ieg effter hans begering igiennem seet hende / oc corrigeret flitelige / huad behoff giøris / oc er nu met en større Litera oc god flid igien prentet / huilcket mit arbeide tilsammen / det sidste saa vel som det første / ieg gantske tienstactelige vil dedicere eder / . . . « Da forordet er dateret den 18. februar 1577, må 1. udgaven altså være kommet i 1571, hvilket kan bekræftes fra anden side[2]. Formatet har været mindre og udstyret ringere end i den smukke 1577-udgave. Sidstnævnte er prentet med store typer, »en større Litera«, for at tilgodese det bedre borgerskabs og adelens ønsker, hvorimod 1571-trykket har været en billig og beskeden udgave »til menig Mands bæstek«. Her er sikkert en del af forklaringen på, at 1. udgaven er forsvundet. Billigudgaver indlemmes ikke i de adeliges bogsamlinger, der udgør grundstammen i vore store biblioteker. De bliver slidt op i løbet af en generation i den menige mands besiddelse,

ved hans daglige andagt derhjemme og ved at være bagage på hans rejser. Sådan går det også ud over andagtsbogen, når landsbypræsten til åndens opbyggelse tager sin lille håndterlige Avenarius med på den daglige spadseretur på præstegårdens jorder. For naturligvis er det lommeudgaven, den lille savnede førsteudgave af Avenarius, der figurerer i den førømtalte beretning om Nr. Ørslev præsten hr. Olufs sidste timer.

Krister Gierows analyser og kritik heraf.

I sin gennemgang af »Hans Christensen Sthens Avenariusöversättning« [3] spørger Krister Gierow, hvad 1577-titelbladets oplysning om, at bønnerne er »igien paa ny corrigerede« indebærer. Overtages den gamle oversættelse fra 1571 – der antages at bygge på den tyske 1567-udgave – stort set uforandret, eller inddrager Sthen under korrektionsarbejdet den reviderede tyske 1574-udgave? Efter sammenligning mellem de to tyske udgaver konstaterer Gierow, at Sthens korrigering i 1577 er af rent formel art. Gierow kender kun disse to tyske udgaver. Derfor må han også hævde, at Sthen ved sit oversættelsesarbejde i 1571 »naturligtvis har varit hänvisad till att anlita Avenarius' bönbok i dess ursprungliga form«. Som vi vil få at se, er denne forudsætning falsk.

Videre stiller Gierow det spørgsmål, om der i 1577 er tale om forøgelse af bønnebogens omfang i forhold til 1571. Sagen er den, at Sthens bønnebog bringer adskilligt mere end der loves på titelbladet. Efter oversættelsen af Avenarius står i 1577-udgaven et tydeligt »Ende paa Habermans Bøner«. Og derpå følgende overskrift, der næsten har karakter af titelblad: *Her effterfølger nogle andre christelige Bøner / for atskillige Personer at læse / vddragne aff nogle besynderlige Lærde Mends Bøger / oc aff fremmede Tungemaal baade Latine oc Tydske / oc fordanskede / af Hans Christensøn.* Har dette tillæg også været at finde i 1571? Gierow mener ja, men hans eneste argument herfor er, at Sthen hverken på titelblad eller i forord antyder noget om at 1577-udgaven skulle være »forøget« eller »formeret«. Andre argumenter lader sig fremføre.

Gierow kommer også ind på bønnebogens efterskrift »Til den Christne Læsere«, der er et akrostikon, hvor hver verslinies begyndelsesbogstav danner navnet RASMUS HANSEN. Gierow refererer andres teorier desangående og afviser dem uden dog selv at fremkomme med nye løsninger. Ej heller tages der stilling til, om dette

akrostikon har været med i 1571. Også til denne gådefulde nævnelse af Rasmus Hansens navn er der et og andet at føje.

I sin kildeanalytiske gennemgang af den danske bønnelitteratur frem til år 1575 standser Gierow op ved den defekte og derfor titelløse og anonyme 1500-tals bønnebog, der findes på Herning Museum. Ud fra typematerialet har Lauritz Nielsen [4] bestemt Herningbønnebogen til at være trykt i perioden 1574–1578 af Lorentz Benedicht i København. Gierow har i Herningbønnebogen genfundet 24 tekster fra Sthens bønnebog, hentet fra såvel den egentlige Avenariusdel som fra tillægget. Ved en tekstsammenligning kommer Gierow til, at forskellene fra Avenarius 1577 er ganske få og små. Dersom Sthen virkelig har »corrigeret flitelige« i 1577, kan Herningbønnebogens forlæg ikke være Avenarius 1571, fordi den så ville afvige endnu mere. Nu behøver en flittig korrekturlæsning vel ikke medføre, at der sker en mængde rettelser. En grundig korrekturlæser kan lykkeligvis af og til komme ud for et næsten fejlfrit manuskript. Og han vil dog med god samvittighed kunne hævde at have »corrigeret flitelige« i betydningen »læst flittigt korrektur«. Dersom Gierow havde sammenlignet teksterne lidt mere »flitelige«, ville han have opdaget endnu flere varianter i Herningbønnebogen. Vi må derfor nok en gang tage stilling til, om redaktøren af Herningbønnebogen – og hvem han er, skal røbes længere henne! – som forlæg har anvendt Avenarius 1571.

Af det ovenstående fremgår, at Gierows bidrag til besvarelse af spørgsmålet om 1571-udgavens omfang og indhold er få og behæftet med en vis usikkerhed. Det er også undgået Gierows opmærksomhed, at Sthen ikke er den første danske oversætter af Avenariusbønner. I sin gennemgang af den danske ars moriendi-litteratur i 1500-tallet analyserer Gierow bl. a. bønnematerialet i Claus Føerds oversættelse fra 1570 af Ivo Barschamps *Sterbens Kunst* og nævner her fire bønner, for hvilke der ikke er forlæg i det tyske skrift. Gierow antager, at Føerd selv har føjet disse bønner til, men kan i øvrigt intet oplyse om hans kilde [5]. Imidlertid er de ukendte bønner nr. 2, 3 og 4 identiske med nr. 1, 2 og 4 af de fire bønner for et sygt menneske, som findes til sidst hos Avenarius. Oversættelsen afviger stærkt fra Sthens.

Hvad Sthens oversættelser og hans forhold til det tyske forlæg angår, antager Gierow som sagt, at der for 1577-udgavens vedkommende kun har fundet en rent formel afpudsning sted. Gierow konstaterede jo ikke brug af den reviderede Avenarius-udgave 1574 i det danske 1577-tryk. Nej, men derfor var der alligevel rig lejlighed for Sthen til at tage hensyn til forskellige Avenarius-udgaver.

En hidtil ukendt tysk udgave fra 1565

Den samlede forskning omkring tysk bønnelitteratur er hidtil gået ud fra, at Johannes Avenarius første gang udgav sine *Christliche Gebet* i Wittenberg i året 1567[6]. Ingen synes imidlertid at have set denne Wittenbergudgave, og jeg har heller ikke selv kunnet opspore den. Derimod lykkedes det mig i foråret 1973 at få adgang til to bemærkelsesværdige udgaver af bønnebogen, som findes på Staats- und Universitätsbibliothek Breslau (Biblioteka Główna) og som hidtil synes at have unddraget sig forskernes opmærksomhed. Den ene er en lille beskeden oktav med følgende titel: *Christliche Gebet für alle Not und Stende der gantzen Christenheit / ausgeteilet auff alle tag in der Wochen zu sprechen / sampt gemeinen Dancksagungen / auch Morgen und Abendsegen. Gestellet vnd aus heiliger göttlicher Schrifft zusammen gelesen / Auch wider von newem mit Vleis durchaus gemehret vnd gebessert. Durch M. Johannem Haberman Egranum / Pfarrherrn zu Falckenaw. Gedruckt zum Hoff / durch Mattheum Pfeilschmidt. 1567.* Denne udgave har i lighed med de hidtil kendte et forord dateret Falckenaw den 17. april 1567. Det påfaldende ved den er titelbladets oplysning om, at en 1567-udgave kan være igen på ny med flid gennemgribende forøget og forbedret. I øvrigt svarer bogens indhold nogenlunde til den udgave af *Christliche Gebet. Leipzig 1576*, der findes på Det kgl. Bibl. 1567-udgaven kan ikke længere betragtes som den tidligste. Men hvornår er da 1. udgaven kommet? Også her gav den glemte afdeling for andagtslitteratur på Biblioteka Główna et svar. Ikke i form af et endnu tidligere tryk, men dog noget, der var næsten ligeså godt. Bibliotekets andet eksemplar af bønnebogen er en større, smukt udstyret oktav med titelblad i rødt og sort tryk. Hver side i bogen er forsynet med ramme og svarer udstyrmæssigt til den danske 1577-udgave. Hvis den ikke med sine otte træsnit overgår denne. Titlen på denne udgave, der er trykt af Crispinus Scharffenberg, Breslaw 1569, er ganske som den i Hoff 1567 trykte. Kun mangler sætningen *Auch wieder von newem mit Vleis durchaus gemehret vnd gebessert*. Udgaven Breslaw 1569 kan ikke være andet end et genoptryk af en nu tabt 1565-udgave. Bogens forord, dediceret den førnævnte grevinde Anna Schlickin, er nemlig dateret Falckenaw den 23. Februar 1565! Ved sammenligning mellem de to udgaver ses, at der i 1567 har fundet en gennemgribende revision sted. Kun den afsluttende bøn er enslydende i 1565 (1569) og 1567. De øvrige bønner kan for størstedelens vedkommende siges at være de samme, idet

revisionen især består i betydelige indskud i 1565-teksterne[7]. I andre tilfælde er lange passager fuldstændig omarbejdet, idet dog bønnens skelet er bibeholdt. Nye bønner er kommet til. Således er »Wider des Satans Reich«, tirsdag VII, ny og fortrænger tirsdagsbønnen til den tilsvarende mandagsbøns plads. Den fortrængte mandagsbøn VII flyttes i bearbejdet stand over i bogens anden halvdel som nr. XVI, »Gebet wider den Türcken«. Nye i denne afdeling er i øvrigt nr. XIII–XIV (»Gebet einer angefochtenen Person«, »Gebet zur zeit des Donners vnd Vngewitters«) og nr. XVII, XVIII, 1–2 og XIX, 1–2 (»Ein offne Beicht«, to bønner »vor dem Abendmal« og to bønner »nach dem Abendmal«). Der er altså dækning bag titelbladets oplysning om at bogen er blevet »gemehret vnd gebessert«. Med genopdagelsen af udgaven 1565 kastes der nyt lys ind over en hidtil næppe forstået passus i Avenarius' fortale fra 1576 til den latinske oversættelse af bønnebogen, hvori han hævder *ofte* at have bearbejdet sine bønner: »ne autem eandem cantilenam canere viderer, volui saepe discedere a germanicis meis precationibus, ut nunc utraque versio pro arbitrio cuiuslibet usurpari possit« [8].

Oversættelsens forhold til de tyske udgaver

Vor problemstilling er ved fundet af 1565-udgaven på sin vis blevet mere kompliceret. Vi må nu spørge om, hvilken af de to tyske udgaver der har været Sthens forlæg i 1571. Da vi ikke længere har den danske førsteudgave, må vi undersøge 1577-teksternes forhold til de mulige tyske forlæg. Det viser sig da, at 1567-revisionens mange udvidelser, ændrede formuleringer og forøgelse af teksternes antal samt omrokeringer af disse genfindes hos Sthen. Et eksempel vil vise denne afhængighed af den reviderede Avenarius. I »Gebet vmb Vergebung der Sünden«, Søndag III, lyder en passage: ». . . meine vbertrettunge sind vnzelig/ Denn all mein tichten vnnd trachten von jugend auff/ ist nur zum bösen geneigt. Ah HErr/ wer kan . . .« Sthen oversætter: ». . . mine offuertrædelser ere wtallige/ saa mange som Sandskorn ere paa Haffuet/ saa mange ere oc mine Synder/ thi at all min dict oc tract/ fra min første Vngdoms tid/ er ickon tilneget til det som ont er. Ah HErr/ Huo kand . . .« Som det ses, gengiver Sthen den tyske tekst ordret, men indfører dog et billede til at anskueliggøre overtrædelsernes utallighed. Dette billede har han imidlertid ikke selv fundet på. Det genfindes i den noget kortere 1569 (1565) version: ». . . meine vbertrettunge sind vnzelig/ *So viel des Sands am Meer ist/ so viel ist*

auch meiner Sünden. Ach HErr/ wer kan . . .« Denne forening af begge tyske versioner i den danske tekst er almindelig. Den indledende påkaldelse i »Gebet vmb Erhaltung der Christlichen Kirchen«, Søndag IV, lyder i Hoff 1567 »O Vater aller Barmhertzigkeit . . .« og i Breslaw 1569 »O Gott aller gnaden vnd Barmhertzigkeit . . .«, hvilket Sthen sammenskriver til »O All Naadis Gud oc Barmhiertigheds Fader . . .« Pladsen tillader desværre ikke mere interessante eksempler på Sthens sammenarbejdninger af større enheder fra de to tyske udgaver.

Skal man gisne om, hvordan teksterne i Sthens 1. udgave har set ud, er der flere muligheder. De kunne være baseret udelukkende på 1565-versionen, således at indslagene fra revisionen 1567 først kommer til i Sthens 2. udgave. Ligeså tænkeligt er det dog, at Sthens 1. udgave, der har været i lille format »til menig Mands bæste«, har bygget på en ligeledes fordringsløs 1567-udgave og at Sthen først senere stifter bekendtskab med den tidlige tyske tekst i en smuk udgave som den fra Breslaw. Den kunne have inspireret ham til den smukke danske 1577-udgave. Og for at redde nogle af den tidlige versions gode formuleringer fra glemselen har Sthen først med sin 2. udgave indkorporeret dem i oversættelsen. Begge disse muligheder betyder imidlertid, at Sthens 1. og 2. udgave kommer til at afvige ganske betragteligt fra hinanden, og det har han hverken i forord eller på titelblad oplyst noget om. Derfor foretrækker jeg at tro på den tredje mulighed, at allerede 1571-udgaven er en kompilation af de to tyske versioner. Og da jeg ikke har truffet en sådan kompilation på tysk, er det mest nærliggende at regne med, at Sthen har bragt den i stand. Man kan så spørge om Sthens mening og formål med denne ekstra ulejlighed ved oversætterarbejdet. Måske har en mekanisk teksttro oversættelse ikke været udfordring nok. I stedet for en frigendigtning af forlægget har han valgt det krævende arbejde selv at sammensætte en tekst, som dog helt kunne siges at stamme fra Avenarius. Ganske tilsvarende dyrkede datidens lærde den sport at sammenstille bibelord til større samlinger af bibelsprog. Ikke et eneste ord i disse var samlerens eget. Og dog var en sådan række trøstesprog samlerens værk. Ved kompilering af skriftsteder skete en nyttig forening af sola Scriptura og Åndens frie virke. En ord-til-anden afhængighed af en anerkendt Wittenbergteolog – Avenarius var magister herfra – var et blå stempel i den begyndende ortodoks karakterbog. Sthens ejendommelige kompileringspraksis kan meget vel ses som den forsigtige og dog eksperimenterende mands påpasselighed med at

holde sig på lovens grund og ikke træde udenfor de censurbestemmelser, bl. a. dem fra 1. januar 1562, der skulle hindre indførelse af »Sekter og møget ondt imod den rette Religion« [9].

Sthen har altså sammenskrevet sin Avenariusoversættelse af begge de da eksisterende tyske versioner. Da han siden læste korrektur med henblik på 2. udgaven, kan det godt være foregået uden skelen til de tyske forlæg, men blot med rettelser af åbenlyse fejl.

Spor af 1. udgaven i andre bønnebøger

Desværre har vi ikke bevaret noget dansk tryk fra før 1577 indeholdende Sthens Avenariusbønner, når vi ser bort fra den udaterede Herningbønnebog. Derfor må vi gå også til Avenariustekster fra tiden efter 1577 i håb om, at noget interessant vil vise sig, der kan føre os på sporet af 1. udgaven. De tidligste eksempler herpå er at finde i Sthens eget forfatterskab. I *En liden Haandbog 1578* har Sthen gjort flittigt brug af sin Avenarius-oversættelse, idet det viser sig, at han lader større eller mindre dele indgå i bønner, som han selv »sammen-skriver«. Interessante er to sådanne Avenariuskompilationer, der på et par punkter afviger fra 1577-udgaven og på samme punkter stemmer overens med nogle Avenariusbønner i et tryk fra 1639. Nedenstående sammenstilling giver et indblik i Sthens kompileringspraksis [10].

En liden Haandbog 1578, J r.
En christelig Bøn at bede om
Afftenen før end mand nedleg-
ger sig til Søffns.

O Stercke/ hellige Trefaal-
dighed/ Gud Fader/ Gud Søn
oc Gud hellig Aand /vdi en
guddommelig værelse/ du est
mit Liff/ min Salighed oc
euige trøst/

velsignet vere dit hellige
Naffn.

Avenarius 1577, passim.

Onsdag VIII:

O Du hellige Trefaal-
dighed/
vdi en
Guddommelige verelse/ du est
mit Liff/ Salighed oc
euige trøst/

Fredag VIII:

velsignet vere hans hellige
Naffn.

Jeg opløfter mine Hender/
oc mit Hierte til dig/ som
it Afftenoffer/ oc siger dig
aff Hiertet/ loff/ priss/
ære oc tack

Oc ieg beder dig for Jesu
Christi bitter Døds oc Pinis
skyld/ at du vilt forlade
mig alle mine Synder oc
Misgierninger/ der ieg i
Dag haffuer *fortørnet dig*
met

Søndag VIII:

Jeg opløfter mine Hender
til dig/ som
it Afftenoffer/ oc siger dig
aff Hiertet/ loff/ prijs/
oc tack

Tirsdag VIII:

oc beder dig for Jesu
Christi bittre pine
skyld/ at du vilt forlade
mig alle mine Synder oc
Misgierninger/ der ieg i
dag haffuer giort dig
imod

Sådan fortsætter og afsluttes Sthens aftenbøn, udelukkende bygget op af elementer fra aftensignelserne til søndag, tirsdag, onsdag, torsdag og fredag. Aftensignelserne – til onsdag, lørdag og søndag – finder atter anvendelse i en meget lang »Gudelig/ trøstelig hiertens Bøn . . .«, hvortil dog taksigelserne til de fem første ugedage er hovedkilden. Herfra skal citeres de uddrag, der sammen med den ovenstående sammenstilling sandsynliggør, at de Avenariustekster, der er anvendt i *En liden Haandbog*, er lånt fra den tabte 1571-udgave:

Jeg tacker dig ocsaa du
ærens Konge/ *himmelens* oc
Jordens Herre/ at du mig
min gantske Liffs tid/ fra
min vngdom oc til denne
neruærendis Stund/ haffuer
saa gantske faderlige næret . .
Men naar du giffuer/ saa
samle wi/ oc naar du oplader
din *milde* Haand/ da mættis
alt det der leffuer

Torsdag II:

Jeg tacker dig
ærens Konning oc
Jordens Herre/ at du mig
min gantske Liffs tid/ fra
min vngdom oc til denne
neruerendis stund/
Faderlige haffuer næret . . .
Men naar du giffuer/ saa
samle wi/ Oc naar du oplader
din Haand/ da mættis
alt det der leffuer

Onsdag VIII:

Herren lade liuse sit Ansict

HERREN lade liuse sit Ansict

offuer mig/ oc være mig
naadig/ Herren lete sit
asiun paa mig/ oc giffue
mig sin Fred/ Amen.

Denne den euige Guddoms/ oc
hellige Trefaaldigheds paakal-
delse/ beskyttelse/ oc værn/
vere i denne dag oc altid imel-
lem mig oc alle mine Fiender
siunlige oc wsiunlige/ som en
Brandmur oc Skillerom[11]/ at
de icke komme *mig nær* . . .

offuer mig oc vere mig
naadig/ HERren lætte sit
Ansict paa mig/ oc giffue
mig Fred.

Denne den euige Guddoms
beskyttelse oc paakaldelse
vere i denne Nat oc altid imel-
lem mig oc alle mine Fiender
siunlige oc wsiunlige
at
de icke komme nær mig . . .

Som det ses, ligger Haandbogens tekst nær på Avenarius 1577. Er det nu udgaven fra 1571, der er benyttet til Haandbogen 1578, må det betyde, at forskellen fra 1571 til 1577 er minimal. Nogle små varianter i Haandbogen – markeret i oversigten med kursiv – taler afgørende for, at teksten fra 1571 er anvendt. Disse varianter optræder nemlig også i en større buket Avenariusbønner, samlet af bogtrykker Joachim Moltke i 1636 under titlen *En skøn oc saare Nyttelig Bønebog/ Indeholdendis Bøner udi allehaande Nød oc anliggende/ for alle Christenheds Stater/ . . . Nu Anden gang i Trycken forferdiget/ . . .* I denne bønnebog, der indgår i Moltkes *En Aandelig Haandbog* og hvoraf 2. udgaven fra 1639 kendes, er optaget 30 ugebønner og 7 bønner fra 2. del af Sthens Avenarius. Det siger sig selv, at Moltke ikke har overtaget de ovennævnte varianter fra kompilationerne i *En liden Haandbog*, men direkte fra en Avenarius-udgave med disse afvigelser fra 1577-teksten. Det kan næppe være andre end 1. udgaven fra 1571.

Her er nu stedet til atter at inddrage den såkaldte Herningbønnebog, som vi er i stand til både at kalde ved navn og opgive udgiveren på. Krister Gierows studier i dansk bønnelitteratur standser ved året 1575. Fortsætter man, hvor han slap, kommer man på et tidspunkt frem til et unikt eksemplar af en næsten komplet bønnebog på Det kgl. Bibliotek, der bærer titlen *Nogle merckelige vdkaarne Bøner/ kortelige at bedel/ vdi allehaande Nød oc trang/ besynderlige vdi denne farlige tid. Disligeste nogle deylike Spraack aff den hellige Skriffth der paa Til it Gensuar aff Gud. Vddragne aff atskillige Bønebøger: L. B. Prentet i Kiøbenhaffn/ aff Matz Vingaard. 1599.* Denne bønnebog er intet andet end et ganske nøjagtigt genoptryk af Her-

ningbønnebogen! Kun med den forskel, at der i Vingaard-trykket på en sparsom rest af et afsluttende blad anes afslutningen på et tilføjet akrostikon, som det er lykkedes at rekonstruere. *Nogle merckelige vdkaarne Bøner* er, som initialerne L. B. antyder, samlet og udgivet af bogtrykkeren Lorentz Benedicht. Som skelet anvender han sine tidligere *Nogle merckelige Bøner/ kortelig at Bede: Desligeste nogle deyliche Spraack aff den hellige Scrifft Til it Gensuar aff Gud*, der *samtliche* indgår i den nye samling. Gierow nævner, at et stort antal bønner er hentet fra Peder Tidemands *En deylig Bønebog*, men har ikke set, at også *hele* bønnestoffet i Niels Palladius' *Det hellige Ecteskabs Ordens Regle* er optaget heri. Indslaget af Sthens Avenarius-bønner er større end Gierow antog. I alt 31 bønner er medtaget. Heraf fra 2. del 19 ud af 26 mulige, nemlig nr. I–IV, VII, IX–XVII, XIX, 2 og XX, 1–4. Fra Sthens tillæg er af dets 22 bønner optaget 12, nemlig nr. VI–VII, XI–XVII og XX–XXII. Nu kunne man tro, at man ved at sammenligne Benedichts udvalg med Joachim Moltkes kunne fastslå, om Benedicht som forlæg havde anvendt 1. eller 2. udgaven af Avenarius. Beklageligvis for vor undersøgelse er Moltkes udvalg et helt andet. Han låner først og fremmest ugebønnerne og har fra 2. delen kun medtaget nr. V–IX og XVIII, 1 og XIX, 2. Fælles er altså nr. VII og IX, og heraf har kun den sidste, »En vng Drengs eller Pigis Bøn« interesse ved hos Benedicht at opvise varianten »fra alle vraaer oc steder«, hvor Avenarius 1577 har »fra alle Orte oc Steder«. Beviset for at Benedicht havde brugt 1571-udgaven ville være hjemme, dersom Moltkes bøn på dette punkt fulgte Benedicht, men det gør den ikke. Den stemmer overens med Avenarius 1577. Det behøver ikke betyde andet end at Benedicht egenhændigt har ændret Orte til vraaer. Og netop fordi det er den omhyggelige Benedicht, der har samlet teksterne i *Nogle merckelige vdkaarne Bøner*, kan man godt tilskrive udgiveren af denne samling denne og lignende tekstændringer. Som f. eks. at der i tillæggets bøn nr. XIV står »at ieg intet squalderer oc fører i Huset«, hvor 1577-udgaven med tautologien »vasker oc fører« synes nærmere det tyske forlægs »das ich nichts ins Hauss vnd heraus wasche«. En anden interessant forskel findes i tillæggets XII. bøn, hvor Gud i 1577-udgaven omtales som den »vden hues naade ieg nu duer eller formaar noget«, mens Benedicht modsat har »vden hues naade ieg icke duer . . .« Sthens manuskript har sikkert nøje fulgt forlæggets »ohn welches gnade *niemandt* etwas vermag, noch gilt«, men det danske pronomen »ingen« må i 1571-trykket være blevet forvansket – f. eks. til »iegnn« – siden man i 1577 har

kunnet læse det som »ieg nu«. Benedicht har her foretaget en bevidst rettelse. Hvis Benedicht havde brugt Avenarius 1577, var rettelsen nok, farvet heraf, blevet til f. eks. »ieg *nu* icke«. I skriftemålet nr. XVII bekendes i 1577, at »den samme Jeffnchristen haffuer ieg ilde Fortalet oc Baguasket . . .«, hvorimod såvel Benedicht som den af Sthen i 1594 reviderede Avenarius-udgave[12] har »den samme *min* Jeffnchristen«. Når nu også det tyske forlæg skriver »demselibigen *meinem* neben Christen« og når Avenarius 1594 i tillæggets bøn nr. VI, XIV og XVII bringer andre små afvigelser fra 1577, som Benedicht ligeledes har, må konklusionen blive den modsatte af Gierows m. h. t. Herningbønebogens forlæg. Ikke 2. udgaven, men 1. udgaven af Sthens Avenarius-oversættelse har været Benedichts forlæg.

Sthens tillæg til Avenariusbønnerne. Alterbogen 1574

Om den bønnesamling, som Sthen følger til sin Avenarius-oversættelse, oplyser han selv, at den er kompileret af »Lærde Mendis Bøger/ oc aff fremmede Tungemaal baade Latine oc Tydske/ Oc fordanskede/ aff Hans Christensøn.« Derfor er der ingen grund til at søge efter forlæg for disse bønner i danske samlinger. Om arbejdet med at bestemme kilderne til de 22 bønner bemærker Gierow, at det »faller sig tämligen lätt. Sthen har nämligen samvetsgrant för varje bön angivit författaren«[13]. Gierow tager sig dog opgaven lettere end den er. Den første bøn, for en gudfrygtig husfader, angives at være af Nic. Selnecker og findes i dennes *Pædagogicæ christianæ*. Dette værk er også oversat til tysk, men varianter godtgør, at Sthen har brugt den latinske tekst[14]. Nr. II, en kirketjeners bøn af Cyriacus Spangenberg, er iflg. Gierow hentet fra forfatterens kristelige hustavle, hvilket muligvis er korrekt. Nr. III–IV, prædikantens bøn før og efter prædikenen, er af Joh. Mathesius og antages af Gierow at stamme fra dennes *Schöne vnd Christliche gemeine Gebetlein, Leipzig 1563*. Her og i en senere udgave af bønnebogen med titlen *Andechtige vnd Christliche gemeine Gebetlein, Nürnberg 1568*[15] findes bønnerne ganske vist, men varianter i IV. bøn godtgør, at Sthen ikke har hentet dem herfra, men fra forfatterens digre *Postilla*, hvor begge bønner findes[16]. Til nr. V, en bøn af Andreas Hyperius at bede, når man læser Skriften, har Gierow ikke fundet forlæg. Et sådant findes i Hyperius' *Elementa Christianæ religionis*[17]. Nr. VI–VII, en husfaders og husmoders bøn af Petrus Glaser, har det ikke været muligt at finde Sthens kilde til. Gierows henvisning til Glasers *Ein new Lehr, Trost, Beicht*,

und Gebetbüchlein, 1565, er i alle henseender forkert. Nr. VIII, Georg Walthers »forældres bøn for deres barn« er ikke, som foreslået af Gierow, taget fra en af Walthers bønnesamlinger, men fra hans traktat *Trost der Eltern, wenn jre Kinder kranck werden, vnd im Herrn entschlaffen, Wittenberg 1559*[18]. De følgende bønner af Joh. Mathesius, nr. IX–XI, XIII–XIV og XIX–XXI, er af Gierow med rette angivet at være hentet fra *Oeconomia Oder bericht, wie sich ein Hausuatter halten soll*. Nr. XII, en tjeners bøn af Petrus Glaser, går Gierow let hen over. Den findes i Glasers *Gesind Teuffel*, hvor den har overskriften »Ein Christlich Gebet der Knecht vnd Megde«[19]. Bønnerne nr. XV–XVIII for det ægteskabelige liv er alle af Cyriacus Spangenberg og forefindes spredt i den digre prædikensamling *Ehespiegel*, som Sthen også senere gjorde brug af[20]. Nr. XXII er den hellige Bernhards bøn for en forskrækket samvittighed, som jeg i den samtidige andagtslitteratur kun har truffet i *Ein Schön nye Christlick unde nütze Bedebock, Lybeck, 1575*[21].

Til spørgsmålet, om ovenstående 22 bønner var med allerede i 1571, mener Gierow, at Sthen på titelbladet ville have anført, dersom bønnebogen først i 1577 var blevet udvidet med dette tillæg. Gierows formodning kan forvandles til vished.

Det har hidtil været den almindelige opfattelse, at det oplag, der i 1574 kom af *Alterbogen. Det er Søndages oc Hellige dages Epistler oc Euangelia met Collecter*, var et uforandret genoptryk af den, på to blade nær, tabte Alterbog 1564. Således mener også Gierow, at »man med största säkerhet kunne utgå ifrån att Alterbogen 1564 i oförändrat skick omtryckts i den fullständigt bevarade upplagan av år 1574«[22]. Hertil er at svare, at i det mindste én tekst i Alterbogen 1574 ikke kan have stået i 1564-udgaven. Som den sidste blandt en række bønner »som maa læsis effter Letanien/ huer effter tidens leylighed« står »En Predickeris Bøn at bede/ før hand gaar i Predicke-stolen. M. Iohannes Mathesius«. Om den bemærker Gierow, at den »har möjligen hämtats ur Mathesius' 1563 utgivna *Schöne vnd Christliche gemeine Gebetlein*«[23]. Tidnøden taler dog imod Gierows antagelse. Bønnen, »Ein Gebet für ein demutigen vnnd trewen Prediger«, dukker atter op i Mathesius' Postille fra 1565. Herfra kan den jo ikke være kommet ind i Alterbogen 1564, men nok i Alterbogen 1574. Ad denne vej er bønnen da også vandret ind i den danske kirkes liturgi. Men vandringen er sket om ad Sthens bønnebog fra 1571, hvor den stod som den tredje bøn i tillægget. En sammenligning med bønnen i Sthens 1577-udgave røber Alterbogens – og

dermed også 1571-udgavens – troskab mod det tyske forlæg, mens der i 1577 et enkelt sted ændres i retning af et mere naturligt talesprog. Det drejer sig om vendingen »oc at ieg rettelige oc tilbørlige fremsætte oc dele dit hellige oc verdige Ord«, der gengiver postillens »vnnnd ich dein werthes wort richtig vnterscheiden«. I 1577 er indskudt et hjælpeverbum: »oc at ieg *kand* rettelige . . .«. Skulle man fra dette ene eksempel slutte noget om Sthens »flitelige corrigerings« i 1577, da må den være gået ud på en rent formel og forsigtig afpudsning af teksterne fra 1571. Mathesius' bøn i Sthens oversættelse i Alterbogen 1574 er et uomgængeligt bevis på, at Sthens tillæg til bønnebogen allerede var med i 1. udgaven 1571.

Rasmus Hansen

Kun en enkelt bestanddel af bønnebogen synes føjet til i 1577: det afsluttende akrostikon, hvor linjernes begyndelsesbogstaver danner navnet RASMUS HANSEN. Hvem denne Rasmus Hansen er, er for lærde forskere og kendere af 1500-tallets danske andagtslitteratur naturligvis hævet over enhver tvivl. Det kan kun være Sthens samtidige digterkollega, præsten Rasmus Hansen Reravius. Men hvorfor optræder dette akrostikon på denne plads? Der gættes på, at Reravius kan have været den første udgiver af Avenarius' bønnebog[24], ja, at han har haft andel i oversættelsen eller været den egentlige oversætter[25]. H. F. Rørdam, der véd besked med Sthens oversættelse af Avenarius, formoder, at »Anbringelsen af Rasmus Hansens Navn i Verset er . . . en Form, hvorunder Forfatteren har villet vise en æret Ven sin Opmærksomhed«[26]. Nogle år senere skriver samme forsker om samme sag: »At det er Reravius, der menes, kan ikke være tvivlsomt. Men i hvad Forhold han staar til Digtet og til Bogen i det hele, kan ikke nu afgjøres.«[27] Det tjener Rørdam til ære, at han tiltror sine medmennesker, i dette tilfælde Sthen, det ædle motiv at ville hædre en kollega. Ud fra et mere sort menneskesyn, der forundres over den hjemlige brug af fremmedordet »kollegialitet«, når vi har det gode danske ord »brødnid«, kunne man i foreliggende sag spørge om, hvorfor Sthen med et akrostikon, der ingenlunde har karakter af smædedigt, ønsker at gøre opmærksom på sin værste konkurrent på det danske bogmarked? Det manglende motiv kunne antyde, at den hidtil uantastede problematik er stillet galt op. Måske kan vi bidrage til gådens løsning ved at antyde, at der fandtes andre mandspersoner i 1570erne med navnet Rasmus Hansen. Skal vi identificere digtets

Rasmus Hansen, bør vi gå til Helsingør, hvor Sthen var kapellan og hvor hele hans interessesfære var samlet. 2. udgaven af Avenarii bønner er tilegnet kommandant på Kronborg Johan Due samt – foruden »alle erlige/ gudfrygtige oc fromme Borgere oc Borgersker« – følgende navngivne personer: borgmester og tolder Hendrick Mogensøn, borgmester Jacob Hansøn, foged på Dragsholm Frantz Lauritsøn, rådmændene Anders Saxøn, Hans Nielsøn, Matz Lauritsøn, Jørgen Mar, Frederick Leyl og David Hansøn, byfogeden Claus Nielsøn og kirkeværgen David Leyl. I det tidligere citerede forord bemærker Sthen, at »Denne samme lille Bog . . . haffuer ieg for sex Aar siden . . . dediceret og tilscreffuet eder, som eder vel er vitterligt . . .« Undtaget fra dette »eder« er den netop tiltrådte kommandant Johan Due, der tiltales for sig selv og bliver budt velkommen. Men om de øvrige navngivne borgere får man det bestemte indtryk, at de også figurerede med navns nævnelse i 1. udgaven. Ud fra hvad der ellers vides om disse honoratiores[28], kan vi konstatere, at de alle beklædte embederne også i 1571. Med én undtagelse! Claus Nielsøn var først tiltrådt som byfoged den 19. januar 1573. Hans forgænger, den gamle byfoged Rasmus Hansen, døde nemlig den 2. januar det år. Sidstnævnte kom af god gammel Helsingørfamilie. Både faderen og bedstefaderen havde været rådmænd, og selv beklædte han fra 1561 denne stilling. Den 27. juni 1566 blev Rasmus Hansen byfoged og var som sådan til stede i rådstuen, både da man den 12. juli samme år bragte byens daværende skolemester Hans Christensen i erindring til det ledige kapellanembedet[29] og da samme hr. Hans den 6. november 1570 gav tilsagn om at varetage skolemesterstillingen sammen med præstegerningen[30]. Der er næppe tvivl om, at byfoged Rasmus Hansen var at finde blandt de prominente borgere, hvem hr. Hans i 1571 tilregnede 1. udgaven af sin bønnebog. Derfor var det for Sthen i 1577 lidt af et problem, hvordan den afdøde byfoged på en pæn måde lod sig udskifte med den nulevende i den nye dedikation. Helt at forbigå den gamle i tavshed var ikke så godt. Hans broder Jacob Hansen beklædte stadig borgmesterposten. Men ved at hædre den afdøde byfoged ved at forevige hans navn i et versificeret efterskrift »Til den Christne Læsere« kunne der øves ret og skel, og alle ville være glade. Derfor blev denne beskedne tilføjelse gjort til 2. udgaven.

Det kan ikke undre, om nogen i samtiden har sat Reravius' navn i forbindelse med dette akrostikon. Således f. eks. bogtrykkeren Lorentz Benedicht, der var svoger til Reravius. Da Benedicht i årene 1574–78 første gang udgav *Nogle merckelige vdkaarne Bøner* med

det betydelige lån af 31 bønner i Sthens oversættelse, kunne han af gode grunde ikke tage Rasmus Hansen-digtet med. Sthen havde nemlig endnu ikke skrevet det. Men i Matz Vingaards genoptryk i 1599 af Benedichts bønnebog findes digtet på et afsluttende blad. Ganske vist nu kun bevaret som et usselt fragment, men det *er* der. Matz Vingaard har næppe i 1599 fået den idé at låne Sthens toogtyve år ældre akrostikon. Og da slet ikke for at hædre den i året 1582 afdøde Rasmus Hansen Reravius. Det er mere sandsynligt, at Vingaard automatisk overtager Rasmus Hansen-digtet fra en nu tabt mellemliggende udgave af Benedichts bønnebog. Engang efter år 1577, måske kort efter år 1582, har Benedicht genudgivet sin bønnebog med et afsluttende akrostikon for at vise en æret svoger en sidste opmærksomhed.

Med disse undersøgelser skulle nogle problemer vedrørende den tabte 1. udgave af Sthens Avenarius-oversættelse være løst. Det skulle nu være muligt, da vi kender dens format, omfang og ordlyd, at kikke hin falsterske præst over skulderen og læse med på de gudelige bønner, som han den dag i det Herrens år 1593 trøstede sig ved. Efter behag kan man opfatte ovenstående som et bidrag til kortlægningen af det sparsomme åndsliv på Falster. Eller som nok en brik, der føjes til det spændende puslespil, som udforskningen af vort folks andagtslitteratur kan være.

[1] Imm. Barfod: Den falsterske gejstligheds personalhistorie I, s. 164.

[2] Peder Hansen Resens bogkatalog, omtalt i Ehrencron-Müllers Forfatterlexicon bind 8, s. 40.

[3] Krister Gierow: Den evang. Bønelitteraturen i Danmark 1526–1575, Lund 1948, s. 361–373.

[4] I Boghistoriske Studier til dansk bibliografi 1550–1600, Kbh. 1923, s. 99 f. Den samme i Dansk Bibliografi 1551–1600, Kbh. 1931–33, nr. 470.

[5] Gierow s. 267. Bønnernes indledning er aftrykt s. 266.

[6] R. Wolkan: Bibliographie der deutschen Literatur Böhmens im XVI. Jahrhunderte, Prag 1890, 1. Theil nr. 151. P. Althaus: Forschungen zur evang. Gebetsliteratur, Gütersloh 1927. Genoptrykt Hildesheim 1966, s. 119 f. Bönhoff: Johann Habermann, Beiträge zur sächsischen Kirchengeschichte, 29. Heft (1915), Leipzig 1916, s. 221. S. Estborn: Evang. svenska Bönböcker, Lund 1929, s. 196.

[7] Fundet af 1565-udgaven er kort omtalt i Hymnologiske Meddelelser 2. årg. (1973), s. 154 ff i Jens Lyster: Jesu barmhjertige øje – og Peter, Magdalene og røveren. Et bønne- og salmehistorisk motiv.

[8] Her citeret efter Bönhoff, s. 223.

- [9] Bjørn Kornerup: Den danske Kirkes Historie IV, s. 132.
- [10] Jens Lyster: Forlæg og originalitet i Hans Christensen Sthens Trøsteskrift 1581 og Sendebrev 1592, Kirkehist. Saml. 1969, især s. 86 ff., er en analyse af samme kompileringspraksis i senere skrifter.
- [11] Også for udtrykket »Brandmur oc Skillerom« er der forlæg i aftensignelsen til onsdag, blot i en anden sammenhæng.
- [12] Udførligt omtalt af finderen, Solveig Tunold, i Fund og Forskning X (1963), s. 43 ff. Nu som mikrofilm nr. LN 706 a på Det kgl. Bibl.
- [13] Gierow s. 368.
- [14] Såvel den tyske oversættelse i en udgave Frankfurt 1570 som en latinsk Frankfurt a. M. 1571 på Kgl. Bibl. Bønnen findes *secunda pars* s. 472–475.
- [15] Begge udgaver på Biblioteka Główna, Breslau.
- [16] I Det kgl. Biblioteks ekspl., Nürnberg 1588, 3. del s. 39. Sthen har senere ved to lejligheder lånt fra Postillen. Se min afhandling i Kirkehist. Saml. 1969, s. 81 ff.
- [17] Ekspl. af udgave Marburg 1565 på Kgl. Bibl., hvor bønne s. 56r, har overskriften »Ad lectionem uel auditionem sacrarum literarum«.
- [18] Om Sthens senere brug af dette skrift, hvoraf der nu findes mikrofilm på Det kgl. Bibl., i Kirkehist. Saml. 1969, s. 86 ff.
- [19] Ekspl. af udgave Frankfurt a. M. 1564 i samlebind på Lunds Univ. Bibl. Bønnen findes s. 63r.
- [20] Kirkehist. Saml. 1969, s. 103 ff. I ekspl. på Kgl. Bibl. af udgave fra 1567 findes de pågældende bønner side 216v, 221r, 226r og v.
- [21] Ekspl. på Herzog August Bibl. Wolfenbüttel, s. 260v.
- [22] Gierow s. 236.
- [23] Gierow s. 246 f. Bønnen findes i Alterbogen s. Ee 7v.
- [24] Chr. V. Bruun i Bibliotheca Danica bind I, sp. 307.
- [25] H. Ehrencron-Müller i Forfatterlexikon bind VI, s. 457.
- [26] H. F. Rørdam: Lærere og Præster i Helsingør. Kirkehist. Saml. 3. rk. 4. bd. (1882–84), s. 311.
- [27] H. F. Rørdam: Rasmus Hansen Reravius. Kirkehist. Saml. 4. rk. 2. bd. (1891), s. 47.
- [28] V. Hostrup Schultz: Helsingørs Embeds- og bestillingsmænd, 1904, passim.
- [29] H. F. Rørdam i Kirkehist. Saml. 3. rk. 4. bd., s. 306 f.
- [30] Ibid. s. 309.